

ONA TILIDAN "OT-SO'Z TURKUMI"

Toshkent viloyati Yangiyol tumani 1-umumiy ta'lim maktabining

boshlang'ich sinf o'qituvchisi

To'rayeva Shohida Abdukarimovna

ANNOTATSIYA Maqolada ona tilining izchil kursida beriladigan bilim, malaka, ko'nikmalar, ona tili darslarining maqsadi, shu jumladan, ot so'z turkumining umumta'lim maktablarida o'qitish usullari haqida fikr yuritilgan bo'lib, ot so'z turkumining o'qitish jarayoni ketma-ketlikda amaliy topshiriq va misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, ot so'z turkumi, morfologiya, topshiriq, ona tili, o'quvchi, maktab.

KIRISH

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Ona tilimizning davlat va jamiyat hayotidagi ta'siri va mavqeyini yanada oshirish, «Davlat tili haqida»gi qonunni bugungi kun talablaridan kelib chiqib takomillashtirish zarur. Ona tili darslarining maqsadi o'quvchilarning savodxonligini oshirish, nutqiy malakasini o'stirish, ijodiy fikrlashga yo'naltirish bilan bir qatorda ona tilimizni sofliqini saqlashdir.

ASOSIY QISM

Ma'lumki, ta'lim tizimidagi barcha fanlar, xususan, ozbek tili darslarida ham ta'limning didaktik materiallardan, o'yin-mashq usullaridan, ko'rgazmali vositalardan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu haqda qator mutaxassislar, jumladan, R.Ishmuhamedov, A.Nisanbaeva, B.To'xliiev, K.Usmonova kabi tilshunoslar o'zlarining tadqiqot ishlarida, monografiyalar va maqolalarida fikr yuritganlar. Ona tili darslarida so'z turkumlari mavzularini, xususan ot so'z turkumini o'qitishda grammatik

topshiriqlar, ko'rsatmali vositalar, tarqatma materiallardan foydalanish orqali o'quvchilarda ko'nikma va malakalar hosil qilish, didaktik vositalarning ta'lim jarayonidagi o'rni, unga xos xususiyatlarni tahlil qilish samarali natijalar beradi. O'quvchilar morfologiyaga oid dastlabki ma'lumotlar bilan boshlang'ich sinflarda tanishadilar. So'zlarni otlar, sifatlar, sonlar, fe'llar, olmoshlar, yordamchi so'zlar kabi guruhlarga ajratish boshlang'ich sinfdan ularga ma'lum. Ona tilining izchil kursidan beriladigan bilim, malaka, ko'nikmalar avvalo boshlang'ich sinflarda egallangan bilimlar, malaka va ko'nikmalarning mantiqiy davomi sanaladi. Maktabda morfologiyani o'qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Uning ilmiy zaruriyati shundaki keyingi bosqichda o'rganiladigan "Sintaksis" bo'limi bevosita morfologiya bilan bog'langan. Chunki kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari garchand morfologiya obyekti sanalsa-da, ammo ular gap qurilishida so'z va so'z birikmalari orasidagi sintaktik aloqani ta'minlovchi vosita sanaladi. Qo'shimcha gap sintaksisini o'rganishning bevosita yordamchi so'zlar bajaradigan vazifalar bilan aloqadorligi hisobga olinsa, morfologiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi. [2.54]. Shunday qilib, maktab morfologiya kursi quyidagi vazifalarni hal qilishni ko'zda tutadi:

- o'quvchilarni so'z yasashga, so'zning yangi shakllarini hosil qilishga o'rgatish; so'z zaxirasini oshirish, so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish malakalarini kengaytirish;
- so'zlarning aloqa-munosabat shakllaridan foydalanish malakalarini kengaytirish;
- ilmiy savodxonlikni takomillashtirish;
- gap guruh va matn yaratish malakalari ustida ishlash;
- DTSda ko'zda tutilgan talablar asosida har bir mavzuni o'rganish jarayonida uni izchillik bilan amalga oshirish.

O'qituvchi o'quvchilarga so'z turkumlari haqida ma'lumot beradi. Mavzu bo'yicha o'rganilgan bilimlarni tkarorlash uchun lug'at diktanti yozdirishi mumkin.

Lug'at diktanti Uy, to'y, tosh, chaqmoq, momaqaldiraq, daraxt, majlis, odob, azob, do'stlik, kitob, ishchi, go'zal, kichik, shirin, bilimli, oq, o'qi, yoz, chok, kel, o'yla, ishladi, uxladi, suhbatlashdi, so'zladi.

Diktant yozib bo'lingach, o'quvchilar har bir so'zning lug'aviy ma'nosini sharhlashlari va uning qaysi so'z turkumlariga qarashli ekanligini aytishlari lozim bo'ladi.

1 – topshiriq. 1. Uy – odamlar yashaydigan, deraza, eshik, tomi bor bino: uy – nima? So'rog'iga javob bo'ladi, ot – so'z turkumiga kiradi.

2. To'y – tantana, beshik to'yi, nikoh to'yi, xatna to'yi, oltin to'y kabi tantanali marosim; to'y – nima? so'rog'iga javob bo'ladi, ot so'z turkumiga kiradi.

3. Ishchi - biror foydali mehnat bilan shuullanuvchi shaxs; kim? so'roiga javob bo'ladi, ot.

4. Go'zal – ma'nodoshlari: chiroyli, ko'rkam, jozibali; qanday? so'roliga javob bo'ladi, sifat.

5. O'qidi, ishladi – tugallangan harakat ma'nosini bildiradi: qiziqib o'qidi, tinmasdan ishladi, fe'l.

2 – topshiriq. Mazkur so'zlar bilan so'z birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing.

Kim? nima? qanday? nima qildi? nima qiladi? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlarning tagiga chizing. Ularning qanday so'z turkumiga qarashli ekanligini aytib bering.

3. Ot, sifat, fe'l turkumlariga oid so'zlarni ajratib guruhlang.

Shu tariqa lug'at diktanti tarkibidagi so'zlar og'zaki sharhlansa, o'quvchilarda: tafakkur doirasi kengayadi;

fikr ifodalash ko'nikmasi rivojlanadi;

nutqda so'z qo'llash malakasi shakllanadi;

so'z turkumlari yuzasidan egallangan bilimlar umumlashtiriladi.

Mustaqil so'z turkumlaridan biri ot so'z turkumi hisoblanadi. Otning predmet nomini bildirishi kim? nima? so'roqlariga javob bo'lishi, atoqli otlarning bosh harf bilan yozilishi, otlarga qo'shiladigan kelishik qo'shimchalari boshlang'ich sinflardan o'quvchilarga ma'lum. Mazkur so'z turukumini o'rganishda avvalo ana shu o'rganilganlarni xotirada tiklash maqsadida qayta xotirlash va qisman ijodiylikka asoslangan ta'limiy mashqlar o'tkaziladi. Takrorlash jarayonida “predmet”

tushunchasiga kengroq to'xtalish lozim. Predmet deganda nafaqat qo'l bilan ishlash, ko'z bilan ko'rish yoki o'lchash mumkin bo'lgan narsalar, balki umumiylikni ifodalovchi nomlar (ovqat, imorat), tabiat hodisalari va turli voqealarning nomi (toshqin, zilzila, momaqaldiraq), harakat nomlari (bilim, terim), belgi-holat nomlari (baxillik, saxiylik, ozodlilik, tashvish) ham tushiniladi. Otning lug'aviy ma'nosi, morfologik belgilari va sintiktik vazifalariga oid zaruriy bilim, malaka va ko'nikmalar, asosan, amaliy ishlar orqali o'quvchilar ongiga singdiriladi. Dastur talabiga ko'ra mazkur so'z turkumi yuzasidan o'quvchilarni otning lug'aviy shakllari (son shakli, kichraytirish shakllari) atoqli va turdosh otlar, atoqli otlar, ularning turlari va imlosi, kishi nomlari, o'rin-joy nomlari (toponimlar) va ularning imlosi, mahsulot nomlari va imlosi; turdosh otlar va ularning guruhleri (aniq va mavhum otlar, aniq otlarning ma'noviy guruhleri, shaxs otlari, qavm-qarindoshlik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari, shaxsni boshqa jihatlariga ko'ra atovchi otlar, shaxs otli birikmalar, hayvonot nomlari (zoonimlar), daraxt va o'simlik nomlari, narsa-buyum otalari, modda-ma'dan, xomashyo anglatuvchi otlar, o'rin-joy (makon) otlari, payt (zamon) anglatuvchi otlar, mavhum otlar yuzasidan zaruriy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish ko'zda tutilgan. "Ot" so'z turkumini o'rganish bu turkum haqida umumiy ma'lumot berish bilan boshlanadi. O'quvchilar Toshkent, Buxoro, "G'uncha", "O'zbekiston ovozi", Ro'zimurodova, gul, qo'shiq, non, tuz, go'zallik, sog'lik, san'at, nafosat singari otlarning har biriga so'roq berish va guruhleri mustaqil davom ettirish, har bir guruhdagi otlar uchun umumiy bo'lgan ma'noni aniqlash va sharhlash orqali boshlang'ich sinflarda egallangan bilimlarni xotirada tiklash va uni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu mustaqil ishlarni bajarish natijasida ular quyidagi xulosaga keladilar: Kim? Nima? so'roqlariga javob bo'lib, yakka shaxs, narsa nomlarini, bir turdagi jonli va jonsiz narsa-buyum, voqea-hodisa, harakat-holatlarni atab keladigan so'zlar ot turkumiga kiradi. [3.101]. Shundan so'ng "Otlarning lug'aviy shakllari" mavzusi o'rganiladi. O'quvchilar otlarning son shakllari bilan tanishar ekanlar, daraxt-daraxtlar, uy-uylar singari so'zlarning shakli ustida ishlaydilar, ko'plik ma'nosini ifodalovchi boshqa vositalarni aniqlaydilar; bu so'zlar ishtirokida gaplar tuzib, ko'plikni

ifodalovchi qo‘shimchalar ma’nosini sharhlaydilar. Atoqli otlar o‘rganilar ekan, avvalo atoqli otlar jumlasiga kiradigan so‘zlar ustida ish olib boriladi. Chunonchi berilgan so‘zlarni: 1) kishilarning ismi, familyasi, taxallusini ifodalovchi otlar; 2) jug‘rofiy nomlar; 3) turli tashkilot, korxonalar, muassasa nomlari; 4) planeta va yulduzlarning nomi; 5) tarixiy hodisalar, ro‘znoma, oynoma va ilmiy muassasalarning nomlari; 6) hayvonlarga maxsus qo‘yilgan nomlar kabi guruhlarga ajratish, hosil bo‘lgan guruhlarni mustaqil davom ettirish “belgi nomiturdosh ot” qolipli qo‘shma toponimlar, “belgi nomi atoqli ot” qolipli jug‘roviy nomlar ro‘yxatini tuzish singari ijodiy-amaliy ishlar o‘quvchilarning imlo savodxonligini oshirish va so‘z zaxirasini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchilarning so‘z zaxirasini shaxs otlari bilan boyitish uchun matndan shaxs otlarini ajratish, tub va yasamalariga ko‘ra guruhlash, ajratilgan so‘zlarga ma’nodosh va uyadosh so‘zlar tanlab guruhlarni kengaytirish, -chi, -vchi, -uvchi, -dosh, -kor, -zor, -shunos kabi qo‘shimchalar yordamida shaxs otlari hosil qilish, juft shaxs otlari lug‘atini tuzish ularning imlosi ustida ishlash kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar bajariladi. O‘quvchilar egallagan bilimlarga asoslanib, istagan matndan otlarga so‘roq berish orqali ularni aniqlashga erishgach, bu otlar predmetning aniqligi, ya’ni ishlash, ko‘rish o‘lchash mumkinligi va mumkin emasligiga qarab aniq va mavhumlarga ajratadilar hamda hosil bo‘lgan guruhlarni mustaqil davom ettiradilar. O‘quvchilarning so‘z boyligini oshirishida otli birikmalar ustida ishlash muhim o‘rin egallaydi. Matndan otli birikmalarni ajratish, berilgan so‘zlar ishtirokida shunday birikmalar hosil qilish kabi ijodiy-amaliy ishlar o‘quvchilar lug‘atini shunday birikmalar bilan boyitishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, berilgan bosh yoki tobe so‘zga muvofiq keladigan tobe yoki bosh so‘zlar tanlash ancha samarali ish usullaridan biridir. Masalan, maktabimiz o‘quvchilari so‘z dovrug‘i, g‘alabasi, to‘yi, yigitlari, qizlari kabi so‘zlarni topib qo‘shib, maktabimiz kutubxonasi, maktabimiz qizlari kabi so‘z birikmalari hosil qiladilar. O‘quvchilar uchun ancha qiyinchilik tug‘diradigan muammolardan biri qo‘shma otlar va ularning imlosidir. Bu mavzuni o‘rganishda berilgan so‘z birikmalaridan joy nomlari hosil qilish (qora ko‘l-qorako‘l, yangi er-yangier, etti o‘g‘il-ettio‘g‘il, ko‘hna machit-Ko‘hnamachit, katta qo‘rg‘on-Kattaqo‘rg‘on v.h.) qo‘shma

soʻzlarni soʻz birikmalariga aylantirish (paxtagul-paxta guli, boshogʻriq-bosh ogʻrigʻi, badantarbiyabadan tarbiyasi, muzqaymoq-muz qaymogʻi, gulbozor-gul bozori, otbozor-ot bozori v.h.) berilgan qoʻshma soʻzlar lugʻatini tuzish, ularning imlosini sharhlash singari ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanish bu mavzuning puxta oʻzlashtirishini taʼminlaydi. Ot soʻz turkumi haqida oʻrganilgan bilimlarni mustahkamlash, ularni uslubiyat bilan bogʻlab rivojlantirish uchun turli mavzulardagi matnlardan maʼrifiy foydalansa boʻladi. Matnni tahlil qilishda taʼlimning oldingi bosqinchlarida oʻrganilgan ot soʻz turkumi haqidagi maʼlumotlariga tayaniladi. Bunda quyidagi amaliy topshiriqlar bajariladi.

1 – topshiriq. Matnda uchragan otlarning lugʻaviy maʼnosini sharhlang. qanday soʻroqqa javob boʻlishini ayting.

2 – toshiriq. Ajratilgan soʻzlarga, maʼnodosh va uyadosh soʻzlar tanlang.

3 – topshiriq. Kim? nima? qaer? Soʻroqlariga javob boʻlgan soʻzlar qaysi soʻz turkumiga qarashli ekanligini ayting. Ular bilan ot+ot, sifat+ot, son+ot qolipli soʻz birikmalarini tuzing.

XULOSA

Oʻzbek tilida soʻz turkumlarini oʻrganish boshlangʻich sinflarda oʻrganilgan bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, oʻtilganlarni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin.

1. Oʻzbek tilida soʻz turkumlari qanday guruhlariga ajratiladi?
2. Mustaqil soʻz turkumlari qaysilar?
3. Ot soʻz turkumini tasnif qiling.
4. Mustaqil soʻz turkumlariga taʼrif bering.
5. Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil soʻz turkumlaridan qanday farqlanadi?
6. Soʻzlarning turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar eʼtiborga olinadi?

Oʻquvchi matndagi soʻzlarning turkumlariga toʻgʻri ajrata olsa, gap boʻlaklarini aniqlashda ham qiynalmaydi. Demak, bu tahlil oʻz-oʻzidan sintaktik tahlil bilan bogʻlanadi. Soʻz turkumlarining mohiyatiga toʻla tushunmasdan turib, sintaktik tahlil vaqitida gapning bosh boʻlaklari bilan grammatik munosabatga kirishmaydigan soʻzlar

(“bo‘laklar)ni aniqlash mumkin emas. So‘z turkumlari bo‘yicha tahlil, so‘z tarkibi bo‘yicha o‘tkaziladigan tahlil kabi, morfologik tahlilning bir ko‘rinishi bo‘lib, u maktab dasturidagi “So‘z turkumlari” mavzusining masalalarini qamrab oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O‘zbekiston, 2016.
2. Abdurahmonov G‘. Xo‘jayeva D. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. (akademik litseylar uchun darslik). –T.: O‘qituvchi, 2003.
3. Jamolxonov. N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –T.: O‘qituvchi, 2005.
4. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -T.: O‘zbekiston, 2002.